

ПИЛИПЕНКО Р. Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В НІМЕЦЬКОМОВНИХ КРАЇНАХ

Статтю присвячено аналізу німецькомовних дискурсів про великого українського поета Тараса Григоровича Шевченка. Продемонстровано низку мовно-культурних тлумачень його постаті на трьох етапах розвитку німецькомовної шевченкіани.

Ключові слова: Тарас Шевченко, німецькомовний дискурс пам'яті, ідеологічні дискурси.

Статья посвящена анализу немецкоязычных дискурсов о великом украинском поэте Тарасе Григорьевиче Шевченко. Продемонстрирован ряд лингвокультурных толкований его личности на трех этапах развития немецкоязычной шевченкианы.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, немецкоязычный дискурс памяти, идеологические дискурсы.

This article is dedicated to German discourses of the Great Ukrainian poet Taras Shevchenko. It is demonstrated linguistic and cultural interpretations of his figure at three stages of the Taras Shevchenko Studies in the German-speaking countries.

Keywords: Taras Shevchenko, German memory discourse, ideological discourses.

Мета статті – дослідити етапи розвитку німецькомовної шевченкіани. Наукова новизна статті полягає в систематизації історичних знань про тенденції розвитку німецькомовної шевченкіани та з'ясуванні її ролі у формуванні німецькомовних поглядів на культурну ідентичність української нації.

Об'єктом статті є лінгвокультурні особливості творів Тараса Шевченка, відбиті в лінгвістичних, перекладознавчих та культурологічних студіях.

Предметом статті є суспільні способи актуалізації цих трансформацій.

Актуальність дослідження пов'язано з переосмисленням ролі Тараса Шевченка в міжкультурному діалозі між Україною та німецькомовними країнами. Вивчення способів репрезентації діалектної ідентичності мовців сприяє виявленню нових культурних змістів у художніх та культурологічних текстах.

Усвідомлення дискурсивної ролі українського поета передбачає висвітлення історії шевченкознавства в німецькомовному світі. Цю історію можна умовно поділити на три основні етапи. Перший етап, або етап формування німецькомовного шевченкознавства, настав по смерті

поета, коли було надруковано перші німецькомовні переклади його творів. Цей період тривав до кінця Першої світової війни, коли образ Тараса Шевченка найменше служив якійсь державній ідеології. Другий етап вивчення творчості Тараса Шевченка можемо позначити як ідеологічний: великому Кобзареві приписували роль ідеологічного інструмента у двох протиборчих таборах. Третій етап, який наступав після розпаду Радянського Союзу, став етапом творчої перебудови в німецькомовній шевченкіані.

У німецькомовному світі феномен Тараса Шевченка постав на повен зріст завдяки творам відомих австрійських філологів Й.-Г. Обріста (1843–1901), який першим переклав поетичні твори Тараса Шевченка німецькою мовою, та його учня, популярного австрійського письменника й публіциста К. Е. Францоza (1848–1904). Й. Обріст видав критико-бібліографічний нарис «Тарас Григорович Шевченко – малоросійський поет», який містив переклади творів українського митця [17]. У працях, присвячених творчості Тараса Шевченка, австрійські дослідники наголошували, що великий Кобзар захоплює унікальною безпосередністю й національним духовним багатством. Так, К.Е. Француз у статті «Малоросіяни і їхній співець», надрукованій у збірці «Від Дону до Дунаю», назвав Тараса Шевченка поетом «найвищої вартості», «досконалим знавцем людських душ» [11]. Австрійський дослідник Умлауфф Віктор фон Франквель (1836–1887), переклавши поему «Кавказ», схарактеризував Тараса Шевченка як найвизначнішого українського поета, чие коріння сягає народної поезії [22:17].

Австрійські літературознавці і згодом, на початку ХХ століття, зробили суттєвий внесок у поширення творів Тараса Шевченка в середовищі німецькомовних читачів. Так, в австрійських періодичних виданнях систематично друкували переклади Шевченкових творів М. Боша, Ю. Віргінії, В. Горошовського, Й.-Г. Обріста, О. Поповича, В. Фішера та С. Шпойнарівського, зокрема в журналах «Ruthenische revue», «Ukrainische Rundschau», газетах «Slavisches Tagblatt», «Ukrainische Nachrichten», а також у спеціальних ювілейних виданнях, присвячених творчості українського поета. Проте, як свідчить дослідник творчості Тараса Шевченка Я. Погребенник, окремі статті про Тараса Шевченка з'являлися в українофобному контексті й містили «викривлене тлумачення творчості українського поета» [Погребенник, 1976].

Відтоді німецькомовні знавці української культури наголошували на винятковому значенні постаті Тараса Шевченка для пізнання української ідентичності, називаючи його душею українського народу та української землі. У студіях австрійських дослідників особа Кобзаря є символом українського народу та української ідентичності.

Згодом у Німеччині читач із великим натхненням відкрив для себе постать Кобзаря. Так, 1912 року в передмові до перекладу «Щоденника» Тараса Шевченка творчість поета порівняно з містерією великого майстра та знавця людської душі [23]. На вазі Тараса Шевченка наголошували не тільки з погляду потреб української культури, а й у світовому контексті. Так, німецькі літературознавці Юліус Гарт (1859–1930) та Георг Адам (1874–1911) зазначали, що в особі Тараса Шевченка виріс поет унікальної індивідуальності й zarazом універсальності, який утілює душу української землі й народу, виступаючи його надійним захисником [12].

Поряд із німецькомовними лінгвістами й літературознавцями, які вплинули на формування образу «німецькомовного» Шевченка, осмисленню його творчості сприяли українські шевченкознавці. Так, першим перекладом «Заповіту» німецькою мовою (1882) став переклад Івана Франка, який і згодом популяризував Кобзареву творчість. 1914 року І. Франко у статті «Тарас Шевченко — найбільший поет України», опублікованій у віденському журналі «Час», розкрив образ українського поета не тільки як борця за свободу рідного краю, а і як неповторного лірика, поета з тонкою душею, переконаного у святості рідного краю, сім'ї та свободи, чиї твори збагачують скарбницю людського духу [10]. І. Франко зробив суттєвий внесок у розуміння українського генія Шевченка німецькомовними читачами.

Істотним чинником популяризації Шевченкової творчості в німецькомовному світі стали розвідки шведського вченого Альфреда Й. Єнсена, чію книгу «Тарас Шевченко: життя українського поета (літературознавча студія)» видано 1916-го року у Відні (Австрія). У цій публікації автор розкрив роль українського поета у формуванні української літературної мови і красного письменства. На думку вченого, український поет став близьким кожному небайдужому серцю через те, що як ніхто інший розумів страждання свого народу, зберігши, проте, дар ідеалізму та незгасного патріотизму. Підсумовуючи просвітницьку діяльність шевченкознавців першого етапу, констатуємо, що тоді відбулося відкриття України як невідомого краю між Старим Світом і

Сходом. На думку А. Єнсена, Тарас Шевченко відкрив світові невідому й невизнану країну, розташовану на мальовничих берегах велетня Дніпра, у безкраїх козачих степах, де співають мелодійних народних пісень на тлі ідилічної місцевості з білими хатами та яскраво-червоними вишнями, де живе підкорений народ у кількості тридцяти мільйонів душ і де є гігантська могила шведських героїв короля Карла XII [14:6].

Другий етап німецькомовного шевченкознавства позначаємо ідеологічним протиборством навколо постаті Тараса Шевченка. Цей етап віддзеркалює меморіальні розриви всередині двох ідеологічних систем – радянської і антирадянської, репрезентованих у численних радянських та західноєвропейських ідеологічних дискурсах.

На жаль, після Першої світової війни дослідження творчості українського поета в німецькомовному середовищі практично припиняється. Але з кінця 1920-х років зусиллями насамперед українських літературознавців, перекладачів та громадських діячів шевченкознавчі студії поступово дістають друге дихання. Акценти в цих розвідках здебільшого зміщено в ідеологічний бік, що пов'язано з розколом європейського світу на два ідеологічні табори, а також із радикальним переосмисленням постаті Тараса Шевченка науковцями колишнього Радянського Союзу.

В антирадянських німецькомовних дискурсах, пов'язаних з особою Тараса Шевченка, брав участь (1929) Д.І. Дорошенко – український політичний діяч, історик, публіцист та літературознавець, який працював у Мюнхені (Німеччина). На думку вченого, Тарас Шевченко покликав до нового життя приречене вмерти тіло приниженої української нації, ставши першим автором та ідеологом українського націоналізму [9]. У Швейцарії тієї пори вийшла книга Остапа Грицяя (1881–1954) «Тарас Шевченко та Україна сьогодні», у якій українського поета кваліфіковано як «заклятого ворога московського царства та духовного лідера визвольного руху» [13:15]. Завдяки перекладам О. Грицяя німецькомовний читач дістав уявлення про великого українського поета, чия доля позначено трагізмом. Так, перекладач удається до виразних засобів передавання трагізму в Шевченкових образах:

а) побитого пророка (у вірші «Пророк») як такого, який падає загертво серед каміння (укр. «На стогнах каменем побили» – нім. “*Fiel unter ihren Steinen tot*”);

б) Господньої кари, передану словами «Глибокі тюрми покопать»,

що відтворено німецькомовним образом «штовхнути в темницю» (нім. *Und sie in tiefste Kerker stieß*);

в) філософського питання, сформульованого в поемі «Гайдамаки» («Все йде, все минає — і краю немає. Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?»). Перекладач уживає біблійного образу «на круги своя» (нім. „*Alles geht und flieht vorüber ewiglich im Kreise. Doch woher denn kommt es? Und wohin entflieht?*“) [19].

Переклади, зроблені О. Грицаєм, увійшли до відомої збірки «Шевченко в чужих мовах», яку видав (1938) Український науковий інститут у Варшаві: ідеться про переклад шести Шевченкових творів (“*Ach! Ich bin so allein...*”, “*Die Sonne scheidet...*”, “*Der Prophet*”, “*Wenn ich schöne Schuhe hätte...*”, “*Die Feuer loh'n...*”, “*An die Muse*”). Грицаєві переклади перевидано й доповнено (1955) у вісбаденській збірці “*Die ukrainische Lyrik 1840 – 1940. Ausgewählt und übertragen von Hans Koch*” [5:336].

Поряд із численними перекладами творів Тараса Шевченка зростала ідеологізація образу українського митця в німецькомовному просторі, яка сягнула свого апогею після Другої світової війни. Значну роль у популяризації антибільшовицького образу поета відіграв Український Вільний Університет у Мюнхені (Німеччина). З допомогою цієї інституції перекладено й популяризовано чимало матеріалів українських борців проти комунізму, у яких відтворено антикомуністичний образ Тараса Шевченка, наприклад книгу О. Орленка «Шевченко проти Москви» [3], а також численні переклади українських борців за очищення Тараса Шевченка від «бруд» та «підробок московської ідеології» [1]. У повоєнній Західній Німеччині перших двох десятиліть сформовано образ Тараса Шевченка насамперед як борця проти політичної гегемонії Москви.

Варто зазначити, що переважна кількість творів українських діячів, які видано в західних країнах, є реакцією на радянські тлумачення постаті Тараса Шевченка. Інтерпретаціям образу Тараса Шевченка як борця проти комунізму сприяла підтримка діяльності української діаспори німецьким урядом та численними державними інституціями колишньої ФРН. Про це свідчить, зокрема, серія спільних публікацій, присвячених 150-річчю з дня народження великого поета (1964) та 100-річчю з дня його смерті (1961). Більшість із них видано Українським Вільним Університетом спільно з Мюнхенським університетом. В інших

німецькомовних країнах, зокрема в Австрії і Швейцарії, дослідження творчості Тараса Шевченка та аналіз його доробку після Першої світової війни практично припиняється [21:35].

Крім наголошення на ідеологічній ролі Тараса Шевченка, західнонімецькі дискурси започаткували культурологічне дослідження постаті українського поета. Так, цікаву культурологічну оцінку ролі Тараса Шевченка висловлено в Мюнхені німецьким славістом Е. Кошмідером на святкуванні 150-річчя з дня народження Кобзаря. Учений зазначав, що феномен українського генія стає ключовим культурним фактором розбудови стосунків з українською нацією, бо така постать, як Тарас Шевченко, на всі часи є духовним лідером українського народу [20].

Тим часом у протилежному ідеологічному таборі, зокрема в колишній Німецькій Демократичній Республіці (НДР), формувалася відмінна ідеологічна постать Тараса Шевченка, повністю підпорядкована радянській доктрині. За великим Кобзарем усталювали ідеологічний образ селянського революціонера-демократа, котрого, як і в радянському шевченкознавстві, безпідставно долучали до російських революціонерів-демократів (М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, О. І. Герцен, М. П. Огарьов) [24]. З 1950-х німецькі дослідники зі Східної Німеччини стали додавати образу Тараса Шевченка антифашистських рис. Так, у передмові до перекладу «Кобзаря» німецькою мовою, який вийшов у Москві 1951 року, Тараса Шевченка зараховано до «антифашистської спільноти письменників» [19]. Однак, попри ідеологічні аберації, справжні риси Кобзаря проглядали крізь переклади його творів. Так, завдяки згаданому перекладові «Кобзаря» 1951 року до навчальних програм східнонімецьких шкіл потрапила майстерна версія Шевченкового «Заповіту», зроблена Геддою Ціннер – німецькою письменницею, акторкою та журналісткою, яка народилася у Львові, а більшу частину життя перебувала в колишній НДР. Ось цей переклад:

*Wenn ich sterbe, sollt zum Grab ihr
Den Kurgan mir bereiten
In der lieben Ukraine,
Auf der Steppe, der breiten,
Wo man weite Felder sieht,
Den Dnepr und seine Hänge,*

*Wo man hören kann sein Tosen,
Seine wilden Sänge.
Wenn aus unsrer Ukraine
Zum Meer dann, zum blauen,
Treibt der Feinde Blut, verlass ich
Die Berge und Auen,
Alles lass ich dann und fliege
Empor selbst zum Herrgott,
Und ich bete... Doch bis dahin
Kenn' ich keinen Herrgott!
So begrabt mich und erhebt euch!
Die Ketten zerfetzt!
Mit dem Blut der bösen Feinde
Die Freiheit benetzt!
Meiner sollt in der Familie,
In der großen, ihr gedenken,
Und sollt in der freien, neuen
Still ein gutes Wort mir schenken.*

Цей німецькомовний текст «Заповіту» став для Східної Німеччини прикладом «революційного заповіту власному народові та гімном боротьби проти потворного обличчя капіталізму» [19]. Зрозуміло, що такі інтерпретації узгоджувалися з ідеологічною доктриною Радянського Союзу. Східнонімецькому шевченкознавству сприяв переклад низки статей М. Рильського, присвячених творчості Тараса Шевченка, які процитовано німецькою в партійних документах з нагоди 100-ліття від дня смерті великого Кобзаря [15:829].

Цей період осмислення творчості Тараса Шевченка свідчив про те, що німецькі ідеологічні інституції (прорадянські і проамериканські) намагалися тлумачити спадок українського поета собі на користь. Тож постали суттєві відмінності між меморіальними дискурсами Тараса Шевченка в НДР і ФРН. Образ поета ідеологічно обслуговував перебіг холодної війни. Для західного ідеологічного табору Тарас Шевченко був символом «справжньої» історії однієї з провідних націй колишнього Радянського Союзу – українців, яких Тарас Шевченко «підніс до страдників Російської імперії». У НДР образ Кобзаря виступав «символом миру, демократії та соціалізму». Ідеологічний образ Тараса Шевченка як «батька української нації» підживлював доктрину «класової

боротьби» знедолених проти капіталізму та ідею зміцнення міжнародної дружби між росіянами, українцями та іншими народами СРСР. Образ Тараса Шевченка як духовного лідера української нації, витворений у Східній Німеччині, зазнав міфологізації на зразок тієї, яка вирізняла шевченкознавство в колишньому Радянському Союзі.

Утім, як зазначає німецька дослідниця Й. Альварт, цікаво було спостерігати й певні метаморфози, яких зазнав образ Тараса Шевченка насамперед у візуальній ідеологічній культурі. Так, якщо 1960-х років Кобзаря подавали як сильну й сповнену життєвих потенцій людину, то від початку 1980-х бачимо поета-страдника [7:2-7]. Така переорієнтація у візуальній репрезентації поета відповідала ідеологічній домінанті тих часів, коли партійній верхівці СРСР та його політичних сателітів, зокрема НДР, запряглося «соціалізму з людським обличчям».

Багатовекторність образу Тараса Шевченка як ідеологічного інструмента виявляє єднаний потенціал в очах обох ідеологічних таборів, до яких належали Східна і Західна Німеччина. Вербалізацію цього потенціалу було продемонстровано в численних, деколи протилежних тлумаченнях творчості великого українського поета, використовуваних у пропагандистських потребах двома колишніми німецькими державами.

Коли протиставлення ідеологічних систем (після розпаду СРСР) себе вичерпало й з історичної мапи зчезла НДР, на терени німецькомовних країн потрапляють альтернативні позитивному образу поета тлумачення його постаті. Це третій етап, або період «творчої перебудови» образу Тараса Шевченка в німецькомовній літературі.

Після розпаду Радянського Союзу в німецькомовному середовищі з'являються нові дискурси пам'яті, які постають завдяки перекладам творів сучасних українських авторів, репрезентованих на книжкових ярмарках Німеччини. У Німеччині, Австрії та німецькомовній Швейцарії найвідомішими українськими письменниками є Юрій Андрухович із працею “Shevchenko is ok”, Андрій Курков із романом «Добрий ангел смерті (нім. “Petrowitsch”) та Сергій Жадан із твором «Шева показує капіталізму фак» (нім. “Schewas Fuck an den Kapitalismus”) [8; 16; 18]. Завдяки сучасним німецьким дослідникам творчості Тараса Шевченка стають відомими й негативні інтерпретатори творчості Кобзаря, наприклад О. Бузина. Негативні дискурси пам'яті глибоко розглянуто в історичному контексті в монографії Й. Альварт «З Тарасом Шевченком

будуємо державу». Авторка зазначає, що в незалежній Україні відбуваються процеси очищення образу Тараса Шевченка від радянських ідеологічних наліпок. Одним із засновником інтелектуального руху за правдивий образ митця виступив відомий український есеїст, колишній міністр культури України І. Дзюба, чию творчість аналізує чимало німецькомовних шевченкознавців. Німецькою видано критичну студію І. Дзюби, спрямовану проти вульгаризатора О. Бузини. Український письменник подає історичну ретроспективу бузинизму, а саме: з одного боку, ще за Шевченкового життя монархісти й російські націоналісти створили атмосферу українофобії, яка огортала образ Шевченка як символ українства; антишевченкознавство проникало й у німецькомовну періодику наприкінці XIX – на початку XX століття. Так, Й. Альварт зазначає, що ненависть до Шевченка – це певна історична традиція, яка була інструментом у руках послідовників російських націоналістів та всіх ворогів України [6:470].

Українського поета не можна зрозуміти лише на підставі суспільних контекстів, потрібно ширше поле «відкриття» справжнього Шевченка, який не тільки об'єднує українців, а й сприяє інтеграції України в сім'ю вільних народів. Цю думку розвиває сучасний австрійський україніст М. Мозер – професор Інституту славістичних досліджень Віденського університету та Українського Вільного Університету в Мюнхені. Досліджуючи «відхилення» Шевченкової мови супроти сучасної стандартної, учений уперше в українському мовознавстві формулює питання про перемикання і змішування мовних кодів у творчості поета. У своєму дослідженні австрійський учений пояснює не тільки природу Кобзарєвої багатомовності, а й величезну роль Тараса Шевченка у формуванні української мови та культури як світового лінгвокультурного феномену [2].

Німецькомовна шевченкіана робить гідний внесок у поширення творчості великого українського поета у світі. У німецькомовних країнах досліджують розмаїті способи пізнання творчості Тараса Шевченка (ідеться про вокальну, хореографічну, художню та театральну шевченкіану). Шевченкознавство в німецькомовних країнах переконливо доводить, що Тарас Шевченко підніс українську мову до поважного й гідного культурного контексту в цивілізованому європейському просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Задеснянський Р.* Апостол української національної революції / Роман Задеснянський. – [4-вид.]. – Мюнхен, 1969. 2. *Мозер М.* Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / Міхаель Мозер; [пер. з нім. Володимир Кам'янець]. – Львів, 2012. – (Серія «Історія мови»). – 328 с. 3. *Орленко О.* Шевченко проти Москви / Осип Орленко. – Джерело: архів ЦДВР та б-ка Українського Вільного Університету в Мюнхені. 4. *Погребенник Я.* Австрійська література і Т. Г. Шевченко / Я. Погребенник // Шевченківський словник. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1978. – С. 19–20 та в Шевченківському словнику [Електронна версія]: у 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 17–34. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn03.htm> 5. *Прима Л.* Остап Грицай – інтерпретатор поезії Тараса Шевченка німецькою мовою [Електронний ресурс] / Любов Прима // Журнал «Проблеми гуманітарних наук». – 2011. – Вип. 28. – Серія: “Філологія”. – С. 327–338. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pgn/filol/2011_28/pryma%20.pdf 6. *Alwart J.* Taras Ševčenko als *lieu de memoire* bei Ivan Dzjuba / Jenny Alwart // Zeitschrift für Slavistik 54/4. – 2009. – S. 470–480. 7. *Alwart J. M.* Umdeutung des «nationalen Heiligtums». Aktuelle erinnerungskulturelle Kontroversen um Taras Schewtschenko / Jenny Marietta Alwart // Magazin “Ukraine-Analysen”. – 2010. – № 81. – S. 2–7. 8. *Andruchowytsh J.* Shevchenko is ok // Ders.: Das letzte Territorium / Juri Andruchowytsh. Essays. Übersetzt von Alois Woldan. – Frankfurt am Main, 2003. – S. 97–114. 9. *Dorošenko D.* Schewtschenko: der grosse ukrainische Nationaldichter / Dmytro Dorošenko. Vortrag. – Berlin: Wyrowyj, 1929. – 48 S. 10. *Franko I.* Widmung / Iwan Franko // Ukrainische Rundschau, XII. Jahrgang. – Wien: Die Zeit, 1914. 11. *Franzose K. E.* Die Kleinrussen und ihr Sänger. In: Vom Don zur Donau / Karl Emil Franzos. Neue Kulturbilder aus “Halb-Asien”. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1878. 12. *Hart J.* Geschichte der Weltliteratur und des Theaters aller Zeiten und Völker / Julius Hart. – J. Neumann Year, 1896. 13. *Hryzaj O.* Taras Schewtschenko und die Ukraine von heute / Hryzaj Ostap // Ukrainische Literatur im Dienste ihrer Nation. – Bern, 1938. – S. 5–20. 14. *Jensen A. A.* Taras Schewtschenko: ein ukrainisches Dichterleben, literarische Studie / Jensen, Alfred Anton. – Wien: Druck von Adolf Holzhausen, 1916. 15. *Kulczytzkyj A.* Die Schewtschenko-Feiern 1961 in der Freien Welt und in der Sowjetunion // Osteuropa 11/11–12, 1961. – S. 829–837. 16. *Kurkow A. J.* Petrowitsch. Roman um ein Vermächtnis des T.S. / Andrei Jurjewitsch Kurkow. Übersetzt von Christa Vogel. – Zürich: Diogenes Verlag, 2000. – 444 S. 17. *Obrist J. G.* Taras Grigoriewicz Szewczenko. Ein Klein-Russischer Dichter: Dessen Lebensskizze Sammt Anhang, Bestehend Aus Proben Seiner Poesien, in Freier Nachdich / J. Georg Obrist. – Tscherniwetz, 1870. 18. *Schadan S.* Big Mác. Geschichten / Serhij Schadan. – Berlin: Suhrkamp, 2011. 19. *Ševčenko T. H.* Die Haidamaken: und andere Dichtungen / Taras Schewtschenko. Aus dem Ukrain. von Erich Weinert. – Berlin: Verl. Volk und Welt, 1951. – 345 S. 20. *Ševčenko T.* (1814 – 1861): Zum 150. Geburts- und 100. Todestag des ukrainischen Nationaldichters. Herausgegeben vom Seminar für Slawische und Baltische Philologie der Universität München und der Ukrainischen Freien Universität München [Електронний ресурс] / Taras Ševčenko. – München: Otto Sagner Verlag, 1964. – 101 S. – Режим доступу: http://dfg-viewer.de/show/?set%5Bimage%5D=5&set%5Bzoom%5D=default&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bets%5D=http%3A%2F%2Fdaten.digital.e-sammlungen.de%2F-db%2Fmets%22Fb8b0047599_mets.xml 21. *Strelka J. P.* Taras Ševčenko's Rezeption in Österreich / Kraus, Wolfgang, Zaton's'kyj, Dmytro: Von Taras Ševčenko bis Joseph Roth. Ukrainisch-Österreichische Literaturbeziehungen. – Bern, 1995. – S. 23–38. 22. *Umlauff v. Frankwell V.* Taras Ševčenko's Poems “Kaukasus” / Viktor Umlauff von Frankwell // Magazin für die Literatur des In- und Auslandes. – 1883. – № 34. – S. 17. 23. *Virginia J.* (Hrsg.). Ševčenko T.H. Der Künstler: autobiographischer Roman / Ševčenko, Taras H.; Virginia, Julia [Hrsg.]; Seelieb, Arthur. Übersetzt von Arthur Seelieb. Hrsg. und eingeleitet von Julia Virginia [pseud.]. – Leipzig: Xenien-Verlag, 1912. – 152 S. 24. *Winter E.* (Hrsg.). Der revolutionäre Demokrat Taras Ševčenko, 1814 – 1861: Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und im westslawischen Sprachgebiet / Eduard Winter ... – Berlin: Akad.-Verl., 1976. – 189 S.